

UNA COVA-SANTUARI IBÈRICA EN EL MARESME: LA COVA DE LES ENCANTADES DE MONTCABRER (CABRERA DE MAR). CONSIDERACIONS PRELIMINARS.

Aquesta breu comunicació es fa en funció de donar a conèixer una novetat arqueològica que creiem prou important de cara a l'estudi del nostre passat més llunyà. Es tracta d'un resum molt escaritat que només pretén informar, ja que l'estudi complet de tot allò que aquí ressenyarem es troba a hores d'ara en procés d'elaboració. Som conscients que seria desitjable una major discussió, tant pel que fa als materials aportats com pel que es refereix a les conclusions, per la qual cosa ens remetem al treball definitiu. Així, ens limitarem a una simple exposició dels fets constatats i algunes hipòtesis de treball, donant al final del text el que considerem bibliografia bàsica sobre el tema tractat.

Aquest treball té com a objectiu informar de la constatació del que és, sens dubte, el primer santuari ibèric en cova evidenciat amb versemblança en la comarca del Maresme. Malgrat que a Catalunya ja hagin estat testimoniats llocs de culte d'època protohistòrica en cova —la cova de la Font Major de l'Espluga de Francolí podria ésser un bon exemple—, sempre s'han mostrat molt escadussers pel que fa a les ofrenes, majoritàriament vasos de petit tamany; en el nostre cas, però, creiem que el jaciment és excepcional, com veurem tot seguit.

El jaciment al qual ens referim no és altre que la coneguda *Cova de les Encantades* de Montcabrer, situada en el terme municipal de Cabrera de Mar, localitat on es troba potser el nucli més important d'època ibèrica de tota la Laietània, amb un poblat de primer ordre (Burriac), diverses necròpolis i, des d'ara, també amb un santuari en cova que no resulta gens estrany que es trobi on és.

La *Cova de les Encantades*, que ha conservat altres topònims d'arrel popular tan significatius com *Cova de les Bruixes*, *Cova de les Bones Dones* o *Cova de les Males Dones*, entre d'altres, no és més que un gran tafoni enmig d'un paisatge granític molt abrupte i de difícil accés. Presenta dues entrades que donen a sengles *habitacions*, comunicades entre si. Sabem, mercès a les informacions facilitades pel nostre bon amic i incansable arqueòleg Marià Ribas i Bertran, que a finals dels anys vint, quan ell la visità, no hi havia cap nivell arqueològic, sinó tan sols la roca mare com a sòl.

De fet, els autors que s'hi refereixen parlen de tota una sèrie de troballes —prehistòriques i protohistòriques— davant mateix de la cova, troballes que foren recollides superficialment ja que mai, que sapiguem, ningú no dugué allí a terme

una excavació sistemàtica. S'ha de tenir també en compte que en altres zones de Montcabrer hi hagué excavacions, cas per exemple del Turó de l'Infern o de diverses àrees que s'orienten geogràficament cap a la banda de Cabrils per part de mossèn Lluís de Sobregrau abans de la guerra civil de 1936-1939. Aquesta informació també la devem a l'amabilitat de l'amic Marià Ribas, el qual, a més, ens facilità del seu arxiu personal tota la documentació que al respecte li sol·licitarem i que serà utilitzada en un futur treball que intentarà aclarir la problemàtica arqueològica de Montcabrer. Serveixin aquestes ratlles per agrair tantes atencions a qui no dubtem en considerar degà dels arqueòlegs del Maresme.

Els materials que nosaltres presentem aquí foren exhumats per un conegut excavador clandestí de la comarca mitjançant l'ajut d'un detector de metalls. Afortunadament, avui es troben dipositats en el Museu Municipal d'Estampació Tèxtil de Premià de Mar. Com vam aconseguir-los, és una història llarga i desagradable que no val la pena relatar aquí. D'altra banda, creiem necessari deixar constància que l'esmentat furtiu conserva algunes peces en el seu poder, no permetent fins avui que siguin estudiades. Sortosament en una ocasió tinguérem l'oportunitat de veure-les, i això possibilita almenys una breu descripció, menys acurada del que voldríem.

El conjunt ceràmic estudiat fou extret tot ell davant de la cova de Montcabrer. És molt nombrós, ja que s'acosta als 35.000 fragments. En podem deduir que la vida de la cova-santuari abarca poc més de tres-cents anys, concretament des de finals del segle IV a.C. fins als darrers decennis del segle I a.C., com tot seguit veurem:

- **Ceràmica de vernís negre.** Amb prop dels 800 fragmen's, es documenta la presència dels tipus anomenats àtics, el taller de les Petites Estampilles, el taller de Rhode, el taller NikiaIwn.c, la campaniana A, la campaniana A tardana, la campaniana B, la B de pasta pesant, la B de pasta grisa, els tipus beoïdes, el taller de Calès i diverses imitacions.

- **Terra Sigil·lata itàlica.** Es testimonien les produccions dels darrers decennis del segle I a.C. No hi ha constància de tipus de sigil·lata més moderns, excepte un únic fragment de T.S. Africana D, forma Hayes 103/104 que provisionalment ha d'ésser considerat intrusiu dins del conjunt ceràmic estudiat.

- **Àmfora.** D'aquest nombrós lot destaquem els tipus púnics (africans i eivissencs), ibèrics de boca plana, els romans itàlics (de la forma Dressel 1, variants A, B i C) i els romans laietans, com les imitacions locals de la Dressel 1, la Laietana 1 o Tarraconesa 1, la Pascual 1 i la Dressel 2-4 (amb només dos exemplars atribuïbles).

- **Ceràmica comuna.** Dins d'aquesta denominació hi ha un ampli ventall de tipus, com són les parets primes (indígenes i d'importació), les terrisses itàliques (anomenades sovint *de vernís vermell pompeïà*), les grises emporitanes (àdhuc les d'imitació) quasi totes de petit tamany, les ibèriques (oxidants, grises i pintades), les fbero-romanes de factura tardana i tosca (també oxidants i grises), i les ceràmiques

finals del segle I a.C.— sembla intrusiu. Menció a part mereix un subtipus de terrisses ibèriques comunes oxidants que hem anomenat d'*ús votiu*: la única diferència amb la seva homòloga corrent és el petit tamany que tots els vasos presenten, arribant-se per exemple a mesurar peus d'1 cm. de diàmetre tan sols.

- **Altres materials.** Aquest conjunt abasta grans peces, com ara *dolia*, *tegulae*, ímbrices, etc., també evidenciades en el jaciment, així com alguns fragments de paviment de fang trepitjat.

A banda d'aquests grups que acabem de referenciar també hi ha dos petits lots que pertanyen a èpoques més reculades, com són el Bronze Mig (amb vores de *pithoi* i alguna tassa carenada) i el Bronze Final-I Edat del Ferro, amb vasos que presenten com a decoració característica bé els acanalats, bé els cordons múltiples digitals. D'aquestes restes prehistòriques no pot deduir-se la presència del santuari a mitjans-finals del primer mil·lenari a.C., tot i l'existència d'una destraleta votiva en pedra, de cronologia incerta, que ha estat comentada nombroses vegades en la bibliografia especialitzada.

L'abans esmentat excavador clandestí conserva, que sapiguem, dos fragments de terracota de Demèter en pasta ibèrica agrisada, dues petites banyes de toro també en ceràmica ibèrica típica —possiblement pertanyents a alguna figura— i dues escultures esquemàtiques en granet del país representant caps de toro, molt tosques de factura.

La recapitulació sobre aquests materials arqueològics és com segueix:

a) Es constata la presència de milers de fragments de petits vasos amb caràcter votiu, fets expressament per a aquest ús (cas v. gr. de la ceràmica ibèrica de tamany molt reduït o d'alguns vasets fets a mà), o simplement reaprofitats, com per exemple els vasos de vernís negre —entre els quals predominen les pàteres de libacions—, els vasos de parets primes, els bicònics emporitans, etc. Pel que fa a les peces de tamany mig, com són olles, gerres i d'altres, la seva utilització és encara problemàtica, ja que tant poden ser ofrenes com estar destinades a l'emmagatzematge de líquids i/o provisions.

b) Els grans atuells, com són les àmfores o les *dolia*, foren clarament destinats a la contenció de líquids i/o aliments, fenomen gens estrany en una cova que, a diferència d'algunes del Llevant espanyol amb provada sacralitat, no presenta cap brollador ni font d'aigua en l'interior o en les seves proximitats. La necessitat de grans recipients per a les provisions en santuaris indígenes pre-romans amb condicions semblants són testimoniats tant per les fonts clàssiques (v. gr. Estrabó III, 1, 4) com per l'Arqueologia (el dipòsit ritual de Cástulo en seria un bon exemple).

c) Les tègules, els ímbrices i els fragments de paviment d'argila trepitjada ens indiquen la possible existència d'alguna petita construcció teòricament situada davant mateix de la cova i relacionada amb el culte, de la qual no queda cap més rastre.

d) Els fragments de terracota de Demèter i la presència de la mateixa cova natural, un fet gairebé excepcional en el Maresme, on predominen els caus o baumes, ens indica a quin tipus de divinitat anaven dedicades les ofrenes: segons el nostre parer es tracta d'una *Magna Mater* o *Tellus Mater*, amb tota probabilitat indígena, que més endavant serà assimilada d'alguna manera a Demèter/Koré-Persèfone. Seria, doncs, una divinitat femenina de la fecunditat, de la qual no podem excloure una relació amb el món infernal dels difunts, tal i com succeïa amb Demèter a Grècia o en els països hel·lenitzats. També en gairebé totes les cultures hi ha l'associació entre la terra i la mare, dipositària de tot allò que ha de tornar a néixer havent mort, tant pel que fa a les llavors com als homes. J. Michelet, en un text famós va afirmar rotundament referint-se al món grec: *el blat, en el seu etern néixer i renéixer, ensenya la resurrecció millor que cap dogma*. La mateixa opinió comparteixen E. Rohde, M. Eliade i altres historiadors de les religions, i no cal dir que la cultura ibèrica laietana és eminentment cerealista, com deessa de les messes és la rossa Dèmeter. Deien els grecs: *Salut, Dèmeter, salut! Tu ens nodreixes esplèndidament! Tu ens procures blat abundant!* (Cal·límac, Himnes, VI, 1 ss.). Resulta, doncs, factible que en el món laietà hi hagués un tipus de divinitat similar, com s'ha detectat en altres zones del món ibèric. A propòsit ha d'ésser tinguda en compte la significativa troballa a la ciutatella de Roses, ja fa uns anys, d'un motlle per elaborar terracotes de Dèmeter similars a les aparegudes a Montcabrer, que ben segur foren distribuïdes mercès al comerç grec, com tants altres productes.

e) La presència de representacions de banyes de toro resulta també molt significativa en el jaciment, ja que lliga perfectament amb tot el que hem vingut exposant. Efectivament, el toro en moltes cultures mediterrànies —i la ibèrica no és cap excepció, com s'ha demostrat mitjançant nombroses troballes— és el símbol per excel·lència de la virilitat, de la fertilitat masculina que necessàriament acompanya sempre les deesses mares com Isis, Astarté o la mateixa Demèter, convertint-se en una mena de representació del company i alhora un atribut de les divinitats femenines ambivalentment: en aquest darrer cas són les banyes les que adquireixen la primordial significació quan s'assimilen a les banyes de la lluna en creixent. La lluna, naturalment, és femenina, però regula el curs de les aigües fertilitzants —essencialment masculines, la qual cosa ens mostra una nova ambivalència— i és alhora la morada dels morts en determinades creences clàssiques, lligant novament els conceptes de la fertilitat amb el món funerari. Que aquest pensament religiós es desenvolupés en època ibèrica a la Laietània és quelcom difícil de determinar en l'estat actual dels nostres coneixements, encara que no descartable a priori.

Relacionable amb la lluna com a divinitat hi ha una dada que ens subministren les fonts clàssiques sobre la nostra comarca. El geògraf alexandrí Claudi Ptolomeu en la seva cèlebre *Geografia*, quan situa diverses ciutats i altres accidents geogràfics de la Hispania Tarraconense (II, 6, 1-73) esmenta, entre Baetulo i Iluro, el Promontorium Lunarium. Sempre s'ha suposat, amb sobrada raó, que es tractava d'un lloc de culte a la lluna. El problema principal ha estat sempre el de la seva situació real: malgrat haver prevalgut en general la idea que es referia al Turó del Montgat —a voltes amb unes etimologies certament curioses al voltant del nom *Montgat*, tals com fer-

lo derivar de *MonsHecate*—, no ha mancat qui, basant-se en la incorrecció de les taules ptolemaïques, el situava al Cap Bagur o fins i tot al Montseny. Tenint en compte, doncs, que els resultats de les modernes excavacions en el jaciment del Turó del Montgat de cap manera han evidenciat un lloc de culte, i en l'absència de testimonis al respecte pel que fa al Cap Bagur o al Montseny, i sabent valorar que a Montcabrer sí existeix un santuari prou important —la gran quantitat de material arqueològic votiu ho confirma plenament— dedicat a una divinitat femenina essencialment, nosaltres proposem que es consideri seriosament la possibilitat que l'esmentat Promontorium Lunarium es trobi, efectivament, entre Baetulo i Iluro, això és, a Montcabrer. Un altre argument a favor, a més dels esmentats, és que Montcabrer és segons la terminologia de l'època un promontori, una muntanya que sobresurt de la resta, com hom pot observar fàcilment. Hi ha altres promontoris, és veritat, però que sapiguem no foren cap lloc de culte en època ibèrica.

Tal i com hem comentat, la cova-santuari sembla finalitzar els seus dies com a indret de pelegrinatges i ofrenes en els darrers decennis del segle I a.C., en època ja de l'emperador August, això obviant alguns testimonis ceràmics molt problemàtics d'èpoques posteriors que poden voler representar només unes perdurabilitats molt esporàdiques que no podem confirmar.

A Cabrera de Mar fou localitzat ja fa uns anys un altre lloc de culte que, mercès a les inscripcions en pedra documentades, s'associà immediatament a un *mithraeum*. Ens referim, naturalment, al santuari de Can Modolell o Can Lladó. Aquest jaciment avui dia no es troba excavat en la seva totalitat, restant encara nombroses incògnites per a resoldre. Sí que sembla, a menys que noves troballes ho desmenteixin, que els seus inicis *grosso modo* coincideixen amb la fi de la cova-santuari de Montcabrer, la qual cosa dona peu a suposar versemblantment que, com en tants altres casos documentats, hi ha un trasllat del culte de la muntanya a la plana, de la mateixa manera que pocs decennis abans les poblacions de nuclis ibèrics com Burriac havien estat gairebé abandonades, cercant una millor i més còmoda situació econòmica sens dubte propiciada per la presència romana a la Laietània.

Tenint en compte que la introducció del culte de Mitra és relativament tardana a l'imperi romà, els excavadors de Can Modolell han especulat amb la possibilitat que el jaciment comencés com una vil·la romana qualsevol per convertir-se més tard en lloc de culte. Nosaltres, amb les dades presentades, creiem que Can Modolell és de bon començament un lloc sacre, no un mitreu per suposat, sinó un temple que acolliria divinitats romanes —sincretitzades amb les ibèriques preexistents— de caire fecundant i salutífer, a les quals s'oferiren ex-vots. Que l'indret estigués destinat al culte ja en època ibèrica plena, com opinen alguns autors, coincidint d'alguna manera cronològicament amb la cova-santuari de Montcabrer, no és quelcom impensable, encara que ens manquen proves feaents per poder-ho afirmar taxativament en l'estat actual dels nostres coneixements.

La prova que potser abans de Mitra s'adoraven altres divinitats de caire fecundant ens la proporciona l'Epigrafia, amb un probable Silvanus i una deessa femenina...

del tipus Diana, Proserpina, Fortuna o Luna, en paraules de G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà. Malgrat que les esmentades inscripcions es trobin tan incomplertes, creiem molt positiu el seu testimoni, a manca naturalment d'una confirmació definitiva que aportin futurs treballs de recerca.

L'arribada de Mitra com a divinitat a Can Modolell posteriorment no implica a priori, de cap manera, la desaparició dels antics déus, ja que han estat documentades, encara que no amb massa abundor, associacions del déu oriental amb altres de caràcter indígena, com per exemple Mitra amb Epona a la Gàl·lia.

Cal preguntar-se quina de les facetes de Mitra tindria major preeminència a Can Modolell, tenint en compte les diverses accepcions que presenta el déu iranià. Amb les dades que avui es coneixen això resulta molt difícil d'esbrinar satisfactoriament. Si ens atenem al que s'ha constatat fins ara podríem apostar per una continuïtat, això és, per un Mitra essencialment fecundador dels camps i del bestiar, com continuador és sant Joan Baptista, a qui es dedica l'església que damunt o a prop del temple de Can Modolell sembla edificar-se. Hauran d'ésser noves troballes les que confirmin o rebutgin totes aquestes especulacions al voltant del santuari de Can Modolell.

Deixant de banda les fonts arqueològiques, prou significatives per elles mateixes, hi ha un segon element que ens demostra fins a cert punt la supervivència del culte protohistòric en la memòria col·lectiva popular. Diversos autors que s'han ocupat d'aquest tipus de fentiments, tant a nivell etnològic com psicològic, han posat molt d'èmfasi en la importància de no menysprear aquestes dades, que poden aportar-nos una riquíssima informació complementària, com és el cas de la cova de Montcabrer. Malauradament això exigeix una pluridisciplina que el món arqueològic, a voltes massa especialitzat, no acostuma a contemplar, perdent-se per aquesta raó una informació valuosa.

Quan parlem de fonts etnològiques ens referim, com ja hom haurà suposat, a les llegendes que encara avui es recorden sobre la cova de les Encantades. Sí que en aquest record ha influït el fet que algunes d'elles hagin estat publicades en diversos treballs, encara que això no els resta gens del seu valor originari.

Sobre la zona de Burriac-Montcabrer hi ha tot un seguit de llegendes més o menys fantàstiques que fan referència la majoria de vegades a éssers sobrenaturals. Des dels temps de l'Excursionisme científic, a finals del segle XIX, més d'un autor els prestà atenció, encara que no tots (v. gr. F. Carreras i Candi) estaven d'acord amb la seva potencial vàlua històrica. De tota manera, tal com dèiem, foren recollides i publicades d'una manera més o menys periòdica al llarg dels anys. Malgrat que hi ha estudis elaborats recentment que han abordat la problemàtica, creiem que aquesta dista molt encara de trobar-se resolta. Efectivament hi ha hagut, àdhuc entre els estudiosos, una tendència clara cap a la identificació de tots els éssers fantàstics que abans esmentàvem amb les bruixes, cosa que com veurem tot seguit no és del tot correcta.

Si hom pregunta a Cabrera de Mar per la *Cova de les Bruixes* —un dels noms de la cavitat— el més probable és que se l'informi que allà no hi ha bruixes. I és veritat: no són bruixes, sinó encantades, que a la vegada poden ésser bones o males dones, depèn de la seva actuació. I totes aquestes accepcions s'han conservat en els diferents noms populars amb els quals es coneix la cova.

Les històries de bruixes fan referència gairebé exclusivament a Burriac, encara que no per això deixa de constatar-se la creença popular que des de les *coves* que hi ha al peu del castell existeix un passadís subterrani que porta directament a la Cova de les Encantades de Montcabrer, de la mateixa manera que, també segons mitologia popular, els castells de Burriac i de Vilassar de Dalt eren comunicats igualment. Tant una com l'altra creença, segons la nostra opinió, no són més que la demostració implícita d'una relació a nivells d'arquetip popular, identificant-se per una banda encantades amb bruixes i per una altra el senyor feudal de Burriac amb el de Vilassar de Dalt.

Un exemple clar d'aquest tipus de confusió ens la proporciona la coneguda llegenda de la *bruixa de la pinta d'or*. Tothom ha admès sense reserves que es tracta realment d'una bruixa malgrat els seus trets diferencials, com ara recollir-se els cabells amb la susdita pinta d'or. Carreras i Candi ens diu textualment: *No era mala bruixa, sino bona dona, segons afirmaven los d'Argentona, que la creyen especial protectora del terme*. Aquest fet encaixa molt més amb una divinitat del tipus de les nimfes clàssiques o les fades populars que no pas amb les malvades bruixes que feien malifetes a tort i a dret des del castell de Burriac. Exemples d'aquestes deesses protectores, que sempre d'una manera o altra tenen relació amb l'or, els trobem per tot el nord de la Península Ibèrica: només esmentarem, per la seva claredat, les *mouras* gallegues que acostumen a viure prop d'algun curs d'aigua o font i a les quals hom ha vist pertinant la seva àurea cabellera mitjançant, precisament, una pinta d'or. No dubtem que l'existència d'un dels noms de la cova, el de la *Bona Dona* o les *Bones Dones* es deu, sinó a aquesta, a altres fades que presenten unes característiques molt similars.

Pel que fa a la *Mala Dona* o *Males Dones*, les històries de les quals també són prou conegudes, s'observa en elles, a més del component fantàstic inherent, una tendència moralitzant que suposem d'arrel cristiana. La Mala Dona que *encanta* el cavaller Ulrich impedit-li fer front als moros que ataquen Burriac, de rossos cabells com Demèter, segons la llegenda transmesa per Lluís Sunyer, és clarament demoníaca, la qual cosa no concorda amb la creença popular. Només al final l'esforçat cavaller clavarà una daga en el pit de la *Mala Dona*, per a després dedicar la resta de la seva vida, com a expiació del pecat comès, al sacerdoti. El fet que, com les bruixes a partir dels segles XVI-XVII, s'identifiquessin aquestes divinitats protectores amb quelcom satànic, facilità sens dubte la confusió que hi ha entre elles a nivell popular.

En relació amb la història del cavaller Ulrich creiem que seria útil la relectura d'una de les obres literàries de Pere Joan Ferrer, un dels darrers senyors del castell de Burriac. Ens referim a l'obreta titulada *Pensament*, en la qual un cavaller

—presumiblement el mateix Pere Joan Ferrer— es veu temptat per una extraordinària dona per tal que dediqui a ella les seves atencions i no a l'exercici de les armes. Naturalment, el cavaller rebutja l'oferiment. ¿És possible suposar que Pere Joan Ferrer s'inspirés per al seu redactat en una llegenda que es situava ben a prop del castell de Burriac tot i que es tracta d'una clara al·legoria?. La hipòtesi és temptadora.

Tot el que venim referenciant encaixa perfectament amb la coneguda col·locació d'una creu al cim de Montcabrer, que cristianitza la muntanya, a partir de 1707 segons els documents més antics, estudiats per mossèn Mas. Nosaltres, com algun altre autor, pensem que resulta molt factible l'existència de creus abans de l'esmentada data, encara que avui per avui cap prova documental, que coneguem, ho confirma. Naturalment quan es basteix l'esmentada creu es fa per temor a les pedregades que provoquen els *etxisos y poder del dimoni*, que es contrarresten amb la fórmula de sant Benet, abrejada, que diu: *Crux Santa sit mihi lux, non Draco sit mihi Dux. Vade retro satana nunquam suadas mihi vana sunt mala que libas ista venena bibas*. La divinitat (o divinitats) de Montcabrer segueixen aportant la preuada pluja, però des de la introducció del cristianisme és més perniciosa que beneficiosa.

Que existeix una por als llamps, les pedregades, etc., que provenen del dimoni o dels seus servidors/servidores és quelcom provat en les rodalies de Montcabrer. Només cal esmentar les facultats d'*allunya-tempestes* que algunes campanes tenien, com la coneguda Juliana d'Argentona o una de les de l'església de Santa Maria de Mataró. També cal recordar la col·locació, en l'ermita pre-romànica de Sant Cristòfol de Cabrils, situada al peu mateix de Montcabrer, d'una destrala prehistòrica, una *pedra del llamp*, sens dubte amb finalitat apotropaica.

* * *

Som conscients, com hem dit al principi, de la necessitat de discutir àmpliament totes les dades que hem presentat en aquesta breu comunicació, la qual cosa està prevista fer en un futur treball molt més extens. Entenem, però, que les novetats aportades són prou importants com per haver-nos decidit a fer aquest avanç tot i les llacunes documentals existents en la investigació duta a terme fins aleshores.

Ramon Coll i Monteagudo
Fernando Cazorla Carrera
Ferran Bayés i Colomer
(A.E.C.C. - Premià de Mar)

BIBLIOGRAFIA.

- ALBERT, E. *Promontorium lunarium: Montseny: guió de navegants*. MVSEV (1948), p. 73-74.
- ANÒNIM. *Les bruixes de Burriac. Conte popular*. Barcelona (s.d.).
- BENITO, P. *Sequeres, tempestes i malefics: el poder intercessor dels Sants Màrtirs. Vilassar de Dalt i els Sants Màrtirs*. Vilassar de Dalt, 1991, p. 73 i ss.
- BERNABEU, J. *Las brujas del Maresme se daban cita hace siglos en el castillo de Burriac*. *El Periódico de Catalunya*, 16-VIII-1988, p. 36.
- BLÁZQUEZ, J.M. *Primitivas religiones ibéricas. Vol. II. Religiones prerromanas*. Ed. Cristiandad. Madrid, 1983.
- BLOC MATARONÍ (1926) (Edició facsímil Patronat de Cultura de Mataró i Ed. Altafulla. Barcelona, 1990), passim.
- BONAMUSA, J. et alii. *El jaciment romano-medieval de Can Modolell. Dos mil anys d'història. Deu anys d'excavacions. Cabrera de Mar. El Maresme (1974-1984)*. Oposcle número 4. Secció Arqueològica. Mataró, 1985.
- BONAMUSA, J. et alii. *El jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme) com a nucli de romanització a Jornades Internacionals d'Arqueologia romana. Documents de treball*. Museu Municipal. Granollers, 1987, p. 180 i ss.
- CAL-LIMAC. *Himnes*. Fundació Bernat Metge. Barcelona, 1972 (versió de P. Villalba), especialment l'Himne VI a honor de Demèter, p. 135-145.
- CARO BAROJA, J. *Las brujas y su mundo*. Madrid, 1986.
- CARRERAS i CANDI, F. *Petit aplech de monografies històriques: lo castell de Bellpuig y la casa d'Altarriba a Vilatorra, lo castell de Besora, Cabrera del Maresma i la quadra d'Estrach*. Barcelona, 1893, p. 57 i ss.
- CARRERAS i CANDI, F. *Lo castell de Burriach o de Sant Vicents*. Mataró, 1908 (edició facsímil de La Juliana. Argentona, 1980), p. 253 i ss.
- CLAVELL, J. *La Xarbotada. La festa del càntir d'Argentona dins l'antic aplec de Sant Domingo*. Barcelona, 1976, p. 83 i ss.
- COHN, N. *Los demonios familiares de Europa*. Alianza Ed. Madrid, 1987.
- DE LA VEGA, J. *Contribució catalana a l'inventari de les probables coves santuari ibèriques. Fonaments*, vol. 6. Barcelona, 1987, p. 171-181 + làms.
- ELIADE, M. *Tratado de historia de las religiones. Morfología y dialéctica de lo sagrado*. Ed. Cristiandad. Madrid, 1981.
- ESTRELLA DE BURRIAC, números 8 (p. 6), 9 (p. 2-3), 81 (p. 9-10), 118-119 (p. 7-8), 124 (p. 7-8), 126 (p. 4-5) i 127 (p. 4-5). Cabrera de Mar, 1948-1953.
- FABRE, G. et alii. *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea (epigrafia romana del Maresme)*. Mataró, 1983, sobretot p. 83 i ss.

- FONTES HISPANIAE ANTIQUAE. Vol. VII. Institut d'Arqueologia. Barcelona, 1987, sobretot p. 189-190.
- GARCIA y BELLIDO, A. *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*. Leiden, 1967, esp. p. 21 i ss.
- GIL-MASCARELL, M. *Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano. Materiales y problemas*. P.L.A.V., vol. 11. València, 1975, p. 281-332.
- GÓMEZ, J. *La mala dona de Burriac*. *Premià Informa*, núm. 10. Premià de Mar, 1980, p. 22.
- GOMIS, C. *La bruixa catalana*. Ed. Altafulla. Barcelona, 1987, passim.
- HARDING, E. *Los misterios de la mujer*. Barcelona, 1987.
- JUNG, C.G. *Arquetipos e inconsciente colectivo*. Ed. Paidós. Barcelona, 1988, p. 69 i ss.
- JUNG, C.G. *et alii*. *El hombre y sus símbolos*. Ed. L. de Caralt. Barcelona (3a. Ed.), 1981.
- LLAMAS, A. *Les llegendes de bruixes de Burriac: un intent vers la seva comprensió*. *Fulls del Museu-Arxiu de Santa Maria*, núm. 34. Mataró, 1989, p. 28-39.
- LLOBREGAT, E.A. *Toros y agua en los cultos funerarios ibéricos*. *Saguntum*, vol. 16. València, 1981, p. 149-164.
- MARTÍN i JULIÀ, F. d'A. *Montcabrer. La muntanya i els seus voltants o la Cova de les 'Bruixes'*. *La creu. Butlletí del Centre Excursionista Premià*, núm. 31. Premià de Mar, 1929, p. 14-18.
- MAS, J. *La creu de Montcabrer. Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, vol. III. Barcelona, 1909, p. 161-168.
- PELLICER, J.M. *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*. Mataró, 1887, sobretot p. 30 i ss.
- RIBAS, M. *Tradicions populars i costums mataronins. Supersticions i bruixeria*. Argenton, 1991, passim.
- RIBAS, M. i FERRER, Ll. *La capella pre-romànica de Sant Cristòfor de Cabrils*. Obra de Sant Francesc, I. Mataró, 1960.
- SCHULTEN, A. *Geografía y etnografía antiguas de la Península Ibérica*. C.S.I.C. Madrid, 1959. Vol. I, p. 322 i ss., esp. 326-327.
- SUÑER, Ll. *Brissas de Llevant. Narracions de la costa*. Barcelona, 1896, p. 95-109.
- TARRADELL, M. *Cuevas sagradas o cuevas santuario: un aspecto poco valorado de la religión ibérica*. Institut d'Arqueologia i Prehistòria. Memòria 1973 (Barcelona, 1973), p. 25-40.
- TURCAN, R. *Mithra et le mithriacisme*. Vendôme, 1981.
- ULANSEY, D. *Los misterios mitraicos. Investigación y ciencia*, núm. 161. Barcelona, 1990, p. 76-81.
- VILASECA, S. *Cueva de la Font Major*. *Trabajos de Prehistoria*, vol. XXVI. Madrid, 1969, p. 117-202 + làms.